

Levnadsbanor och rörlighet i den mogna industristaden

Mot ett helhetsperspektiv

Tobias Karlsson & Christer Lundh

I detta avslutande kapitel sammanfattas och diskuteras resultaten av antologins olika undersökningar utifrån bokens övergripande frågeställningar och de centrala begrepp som introducerades i kapitel 1. Till sist pekar vi på några aspekter som förtjänar vidare studier.

De övergripande frågeställningarna

I denna volym presenterar vi forskning om människors levnadsbanor och mobilitet i en mogen industristad, Göteborg, under 1900-talets första hälft. Antologin fördjupar bilden av Göteborgs ekonomiska och sociala historia och bidrar till den bredare forskningsrörelse som strävar efter att finna mönster och dynamik i de mängder av data som finns i befolkningsregister av olika slag. Studier av urbana populationer under 1900-talets första hälft har hittills varit underrepresenterade i denna forskning.

Vi gör inte anspråk på att ge en fullständig bild av livet i den mogna industristaden men ska göra ett försök att närma oss ett helhetsperspektiv genom att lyfta fram några av resultaten av antologins studier och diskutera dem i relation till de övergripande frågor som vi formulerade i kapitel 1:

- Hur såg den typiska levnadsbanan och de olika livsfaserna ut i Göteborg under 1900-talets första hälft och vilka markörer signalerade övergång från den ena fasen till den andra?
- I vilken utsträckning var olika levnadsbanor och övergångar mellan livsfaser förknippade med rörlighet och rörlighetsmönster på arbets- och bostadsmarknaden?

Vi ska i detta avslutande kapitel sammanfatta de svar på dessa frågeställningar som framkommit i boken och peka på några aspekter som förtjänar vidare studier. Vår förhoppning är att antologin ska bidra med ny kunskap om Göteborg samt tillföra den historiedemografiska forskningen kunskap om en urban befolkning under 1900-talet.

Livscykeln – kontinuitet och förändring

Fyra av bokens empiriska kapitel har ett tydligt livscykelperspektiv; i de tre återstående finns perspektivet med i bakgrunden. En återkommande fråga när vi undersökte Göteborg under 1900-talets första hälft var i vilken utsträckning invånarnas typiska levnadsbana följde ett äldre mönster från det agrara och tidigindustriella samhället respektive ett modernt mönster från 1950- och 1960-talens Sverige.

I kapitel 3 undersökte vi sambandet mellan ålder och inkomst av arbete. I det tidigindustriella samhället var de flesta jobb relativt enkla. Man inhämtade färdigheter och kunskaper under en relativt koncentrerad period då ens inkomster växte, för att därefter plana ut. I det moderna industrisamhället tog det längre tid att uppnå den maximala inkomstnivån och det kan också ha funnits en fas då ens inkomster minskade, åtminstone sett i förhållande till yngre kollegor. De inkomstprofiler vi fann i Göteborg påminde om det moderna samhällets mer utdragna inkomstillväxt. Vi såg också skillnader med avseende på kön och klass. Kvinnors inkomster planade ut tidigare än mäns, detsamma gällde arbetares inkomster i förhållande till tjänstemäns.

I kapitel 6 studerade vi individuella livsförlopp med fokus på övergången från ungdom till vuxendom. Vi undersökte också över-

gångsmarkörer som indikerade att personen i fråga tagit ett viktigt steg mot vuxenstatus: fast anställning, stabil inkomst, flytt från föräldrahemmet, giftermål, eget hushåll och första barnets födelse. Ordningsföljden för dessa markörer kunde variera, men vanligast var att anställning och inkomst föregick giftermål och hushållsbildning, att flytten från föräldrahemmet skedde i samband med giftermålet och att första barnet föddes inom äktenskapet. Ungdomsfasen var sålunda tämligen utdragen. Katalysatorn för övergången till vuxenstatus var giftermålet; det satte alla de andra bollarna i rullning.

Det äldre förindustriella mönstret för övergången från barndom till vuxendom kännetecknades av att man i den tidiga ungdomen lämnade föräldrahemmet för att bo och arbeta som dräng eller piga, eller som lärling, i arbetsgivarens hushåll. Detta kunde man fortsätta med så länge man var ogift. De som arbetade som drängar och pigor bytte dessutom ofta husbondehushåll. Den genomsnittliga giftermålsåldern var omkring 26 år för kvinnor och 28 år för män, vilket innebar att makarna ofta hade arbetat i flera år innan de gifte sig och inte bott med föräldrarna. Vi fann inget stöd för att detta äldre mönster skulle ha levt kvar i Göteborg under den period vi studerade. Däremot fann vi stora likheter med ett urbant mönster, där ungdomar bodde i föräldrahemmet tills de gifte sig men förvärvsarbetade utanför hushållet. De unga pigor som rekryterades till Göteborg från lantliga församlingar utanför staden och ofta bodde hos sin arbetsgivare följde däremot det äldre, rurala mönstret. De flyttade hemifrån tidigt, arbetade en tid som tjänarinnor i staden och gick sedan vidare med sina liv. Jämnåriga flickor som var uppvuxna i Göteborg följde inte alls detta mönster – de bodde vanligtvis kvar hos föräldrarna tills det var dags att gifta sig.

Det moderna livsförloppet från tiden efter andra världskriget kännetecknas av större likriktning när det gäller tempot i övergången från ungdom till vuxendom, men rymmer fler alternativ än det typiska Göteborgsmönstret, till exempel ensamhushåll, samboende utan äktenskap och enföräldershushåll. I vårt material från Göteborg 1915–1943 fann vi mycket få sådana exempel. De allra flesta följde den typiska rutten: ogift i föräldrarnas hushåll → gift i eget hushåll →

förälder. Till viss del kan förhållanden på såväl bostads- som arbetsmarknaden ha spelat in; det var brist på bostäder och arbetstillfällen i Göteborg under en stor del av vår undersökningsperiod.

I vår tid innebär ålderdomen att man övergår från förvärvsarbete till en sista fas i livet då man inte förvärvsarbetar utan lever på sin pension. Det finns tydliga normer för när en individ förväntas, eller rent av måste, gå i pension. Så har det inte alltid varit. Även om det i det förindustriella samhället fanns institutioner som underlättade de äldres försörjning och omvårdnad, exempelvis undantagskontrakt, barnens försörjningsplikt, fattigvård och pensioner för vissa yrkesgrupper, var det knappast fråga om en arbetsfri tillvaro för de äldre. I och med 1913 års lag om allmän pensionsförsäkring skapades ett institutionellt ramverk som innehöll uttryckliga normer för rätten till pension. Längre var emellertid pensionsförmånerna låga.

I kapitel 9 studerade vi en grupp män som befann sig i medelåldern år 1915 och följde dem mellan panelåren i Göteborgs befolkningspanel. Andelen yrkesaktiva i gruppen minskade gradvis. Liksom övergången från ungdom till vuxendom tycks övergången till pensionärlivet ha ägt rum vid varierande tidpunkter.

Vi har i denna bok inte undersökt hur livet som pensionär tedde sig eller hur de äldre män som hade lämnat det yrkesaktiva livet försörjde sig eller blev försörjda. Vi vet dock att barnen vid behov förväntades bidra till föräldrarnas försörjning och omvårdnad, och i kapitel 6 såg vi exempel på att vuxna barn flyttade hem till sina åldrade föräldrar eller tog emot dem i sitt eget hushåll. Samtidigt fanns det naturligtvis äldre som inte hade egna barn, eller vars barn bodde på annan ort. Det är inte förvånande att pensionerna var en av de viktigaste politiska frågorna under decennierna kring 1900-talets mitt.

Mobiliteten – i dess olika former

Mobilitet är ett återkommande tema i denna bok. Det finns mycket samhällsvetenskaplig och historisk forskning om både geografisk och social mobilitet, men den består mest av relativt snävt avgränsade studier om någon viss typ av rörlighet. I den här boken anlägger vi ett

bredare perspektiv på så vis att vi studerar såväl geografisk rörlighet som social mobilitet och arbetskraftsmobilitet.

Forskningen om social mobilitet handlar oftast om vertikal rörlighet mellan generationer. I den här boken undersöker vi däremot främst rörlighet inom generationer och inkluderar horisontell rörlighet, det vill säga förflyttning mellan positioner med samma sociala status. Vi använder såväl inkomster som yrkestitlar som indikatorer på social status.

I kapitel 4 ingår en undersökning av den vertikala sociala mobiliteten för män och kvinnor. Individerna indelades i tre sociala grupper utifrån yrkestitelns placering i HISCO- och HISCLASS-systemet. Vart fjärde år gjorde vi ett nedslag för att ta reda på om individerna hade fått en annan social status – högre eller lägre. Det visade sig att de allra flesta, uppemot 90 procent, av männen och kvinnorna inte förändrade sin sociala status under en fyraårsperiod. Det var inte förvånande med tanke på den grova socialgruppsindelningen och de korta intervallen mellan observationerna. I det fulla HISCLASS-schemat finns hela tolv olika statusgrupper och det vanliga i forskningen om social mobilitet är att ha långa intervall mellan observationstillfällena; när det gäller intragenerationell rörlighet är det typiska att jämföra den sociala statusen i ungdomsåren med statusen i 40-årsåldern. Att vår undersökning ser annorlunda ut beror dels på databasens relativt begränsade tidsomfång, dels på att vi i samma kapitel även studerar arbetskraftsmobilitet, där det är önskvärt att ha korta intervall mellan observationstillfällena. Tilläggas bör att en del av dem som inte rörde sig vertikalt rörde sig horisontellt.

Kapitel 5 belyser skillnader mellan inflyttade och infödda göteborgare. Det visade sig att de inflyttade männen lyckades påfallande bra i staden: efter 15 år hade de ofta mer kvalificerade yrken och högre inkomster än de infödda männen. En möjlig tolkning är att denna sociala rörlighet drevs av positiv selektion, det vill säga att de inflyttade männen hade egenskaper, resurser och färdigheter som möjliggjorde karriärer av olika slag. Bland inflyttade kvinnor, som ofta hade lågkvalificerade jobb, fann vi ingen uppåtgående social rörlighet.

I kapitel 6 studeras övergången från ungdomsjobb – som springgosse, lärling eller barnflicka – till vuxenjobb. För män var steget in i vuxenvärlden oftare förknippat med social mobilitet i meningen att de övergick från ungdomsjobb till mer stabila och välbetalda anställningar. För kvinnor var det vanligare att direkt börja i ett vuxenjobb. De hamnade då på en bana där utsikterna för fortsatt avancemang i yrkeshierarkin var begränsade. Ett stort hinder för kvinnor var normen att den gifta kvinnan hade huvudansvaret för hemmet och hushållsarbetet medan mannen förväntades försörja familjen genom att arbeta utanför hushållet. När paret fick barn var det kvinnans lott att stå för deras omvårdnad. Giftermålet hade rakt motsatta effekter på makarnas yrkes- och inkomstkarriärer: mannen pressades att tjäna mer och övergå från ungdomsjobb till vuxenjobb, hustrun förhindrades att fortsätta förvärvsarbeta, helt eller delvis, för att prioritera arbetet i hushållet.

I kapitel 7 utreds om det fanns några väsentliga skillnader mellan olika yrkestitlar inom sfären husligt arbete – exempelvis ”hembiträde” och ”hushållerska” – och om det i så fall fanns förutsättningar för social rörlighet inom ramen för denna delarbetsmarknad. Särskilt när det gäller hushållerskor finns såväl i forskningen som hos gemene man delvis motstridiga uppfattningar. Hushållerskan kan å ena sidan uppfattas som en arbetsledare för annat tjänstefolk, å andra sidan som en ersättare för en frånvarande hustru. Undersökningarna i kapitel 7 visade att hushållerskorna snarast tycks ha haft den senare funktionen: de arbetade ensamma i hushåll där mannen var ogift eller änklings. Hembiträden fanns oftare i hushåll som förestods av gifta män.

Att gå från hembiträde till att bli hushållerska var inte något typiskt mönster. Det kan tolkas i termer av möjlighetsstrukturer, ett begrepp som används i den sociologiska forskningen om karriärer. För att man ska kunna göra karriär – i meningen uppåtående social rörlighet – måste det finnas lediga befattningar som har en högre social status än ens nuvarande. I Göteborg fanns det visserligen hushåll med åtminstone medelstora staber av tjänstefolk, där en hushållerska eller husföreståndarinna skulle kunna ha en arbetsledande funktion. Men stora hushåll var i allmänhet inte tillräckligt vanliga för att en

övergång från underordnad till en arbetsledande befattning skulle vara ett realistiskt alternativ för de flesta av kvinnorna i husligt arbete. För kvinnor var husligt arbete ofta ett instegsyrke på Göteborgs arbetsmarknad. Det var ett vanligt första jobb för unga och nyinflyttade. För många var giftermålet och utträde från det formella förvärvsarbetet den förväntade fortsättningen på levnadsbanan.

Men det fanns också andra vägar som kvinnor kunde ta. Att arbeta inom andra delar av tjänstesektorn, exempelvis som butiksbiträde, var ett alternativ. För de kvinnor som hade utbildning utöver folkskolan fanns även jobb på kontor, inom sjukvården eller inom skolväsendet som kunde locka. För andra, såsom halländskan Anna Josefina som vi mötte i kapitel 8, kunde ett jobb inom tillverkningsindustrin, framförallt textilindustrin, vara ett alternativ. Det gick dessutom att förena med rollen som gift kvinna.

I kapitel 8 följs en grupp kvinnor som 1912 arbetade som hemsömmerskor. Deras levnadsbanor bakåt i tiden kartlades med hjälp av en samtida undersökning med retrospektiva frågor och framåt i tiden med hjälp av mantalslängderna. En grundfråga i kapitlet var huruvida inträdet i det hemindustriella arbetet innebar att de upplevde nedåtgående social mobilitet, det vill säga om deras status som hemsömmerskor var lägre än den yrkesstatus de haft tidigare. Så visade det sig oftast ha varit i den kohort vi undersökte. Kvinnor som varit kappsömmerskor på fabrik kunde bli linnesömmerskor i hemmet, ett arbete som i samtiden ansågs vara mindre kvalificerat. Det bör dock noteras att inträdet i hemindustrin för vissa faktiskt innebar ett steg uppåt, närmare bestämt för de kvinnor som kunde etablera egna verkstäder med anställd personal.

Social mobilitet är en central aspekt också i kapitel 9, som handlar om mäns levnadsbanor. Utgångspunkten är ett enskilt livsöde, en varvssmed vars arbetslivshistoria inte innehåller någon indikation om nedåtgående rörlighet, snarare ett konstaterande om att inte mycket av intresse hände mot slutet av yrkeslivet. För att få en uppfattning om hur vanlig denna erfarenhet var följde vi en kohort bestående av män som befann sig i 35-årsåldern år 1915 genom medelåldern och mot ålderdomen. Bland dessa män fanns inte mycket som tydde på

försämrade inkomster eller nedåtgående mobilitet (övergångar till reträttpositioner eller egenförsörjning) mot slutet av levnadsbanan. De som förblev yrkesaktiva kunde behålla eller förbättra sina inkomster och hålla sig kvar i sin yrkesroll långt fram i livet. Samtidigt fanns naturligtvis också de som föll ifrån, som dog eller tvingades lämna det yrkesaktiva livet i förtid på grund av sviktande hälsa eller olyckor. Bilden av äldre mäns yrkesliv i Göteborg under mellankrigstiden innehåller både ljusa och mörka nyanser.

Migration, geografisk förflyttning, är sannolikt den mest utforskade typen av arbetskraftsmobilitet. Som 1800-talsgeografen Ernst Georg Ravenstein konstaterade tenderade migrationen att domineras av kvinnor och relativt kortväga flyttningar. Så var också fallet i Göteborg under vår undersökningsperiod. En majoritet av dem som flyttade in till staden var kvinnor, och en majoritet av flyttningarna, över 80 procent, gick mellan adresser i själva staden. Vidare bekräftar undersökningen i kapitel 5 det tydliga samband mellan ålder och flyttningsbenägenhet som framkommit i tidigare forskning. Flyttningsbenägenheten var som störst i åldersgruppen 20–35 år, den tid i livet då många ungdomar lämnade föräldrahemmet och bildade familj. I detta avseende är likheten med nutida förhållanden slående, trots alla förändringar i övrigt av samhället och bostadsmarknaden.

Den geografiska mobiliteten under ungdomen och de tidiga vuxenåren undersöktes närmare i kapitel 6. Här framkom att flytten från föräldrahemmet i typfallet skedde efter att en person etablerat sig på arbetsmarknaden. Åldersspannet varierade mellan 15 och 30 år. Då liksom nu var högre utbildning förknippad med senare flytt från föräldrahemmet. Vidare flyttade man i allmänhet hemifrån i samband med att man gifte sig och bildade ett nytt hushåll.

Kapitel 4 diskuterar inte geografisk mobilitet men tar ändå ett bredare grepp om arbetskraftens rörlighet än vad som är brukligt. Populationen utgjordes av personer som hade anställningar och yrkestitlar, och fyra år senare följde vi upp dem för att avgöra om de fortfarande hade samma anställning och samma yrke, eller om de hade bytt arbetsgivare och/eller yrke, börjat driva eget företag, blivit arbetslösa eller lämnat arbetsmarknaden. Det visade sig att en

större andel män än kvinnor, 55 mot 45 procent, var helt immobila under en fyraårsperiod. Andelen immobila män var särskilt hög från observationsåret 1923 och framåt, vilket ligger i linje med tidigare forskning, som funnit att rörligheten sjönk efter krisen i början av 1920-talet och förblev låg. Ett annat resultat som går i linje med tidigare forskning är att det var betydligt vanligare att byta arbetsgivare än att byta yrke. Det gällde både män och kvinnor.

Utöver på kön bröts i kapitel 4 mobilitetsmönstren ned på stora och små företag samt efter social klass. Undersökningen av stora och små företag knyter an till forskningen om interna arbetsmarknader, som hittills främst omfattat länder som USA och Japan. Det tycks även på Göteborgs arbetsmarknad ha varit så att stora företag erbjöd stabila anställningar till goda villkor, och därmed svagare incitament för arbetskraften att söka sig till andra arbetsplatser. Den rörlighet mellan arbetsplatser som förekom var oftast mellan mindre företag.

När det gäller klasstillhörighet fann vi att rörligheten var större i det lägre skiktet, som befolkades av exempelvis fabriksarbetare, hantlangare och hembiträden. Det var väntat ur ett teoretiskt perspektiv eftersom denna grupp i genomsnitt hade lägre utbildning och troligtvis även mindre företags- och yrkesspecifikt humankapital. Här erbjuder sociologisk teori en alternativ förklaring som går ut på att arbetare i det lägre skiktet i större utsträckning hade mer osäkra anställningskontrakt och därmed lösare anknytning till sina arbetsplatser.

Förutom att kvinnor ingår i de ovan nämnda undersökningarna av arbetskraftsrörligheten i Göteborg har vi särskilt belyst två kvinno-specifika delarbetsmarknader: husligt arbete och hemsömnad. När det gällde det husliga arbetet har vi inte studerat arbetsgivarbyten utan fokuserat på yrkesväxlingar. Utöver vad som tidigare konstaterats om frånvaron av vertikal social mobilitet fann vi att det tycks ha varit relativt ovanligt att någon vid ett observationstillfälle stod registrerad som hembiträde för att sedan uppträda som hushållerska, och vice versa. Även om det oftast inte var någon tydlig skillnad i social status mellan de två yrkestitlarna verkar det ha funnits andra skillnader som motiverade bruket av olika titlar.

Om sömmerskorna kan, utöver det som sagts om deras vertikala rörlighet, tilläggas att även om gruppen är svårfångad i traditionella källor, som mantalslängder tyder, det mesta på att de hade en påfallande yrkeskontinuitet. Av de kvinnor som vi med säkerhet vet var hemsömmerskor omkring 1912 och senare uppträdde med yrkestitlar i mantalslängderna hade de flesta förblivit sömmerskor. Även detta yrke fordrade investeringar i yrkesspecifikt kapital, såväl fysiskt i form av symaskiner som utbildningsmässigt. Det är en aspekt som sällan uppmärksamrats i den tidigare forskningen.

Uppslag till vidare forskning

Denna antologi gör några nedslag i Göteborgs demografiska och sociala utveckling från första till andra världskriget. Vi har utifrån paneldata för ett slumpvist urval av stadens invånare försökt beskriva och analysera typiska levnadsbanor och de viktigaste markörerna för övergång mellan livscykelns olika faser, samt undersöka sambandet med olika slags rörlighet på arbets- och bostadsmarknaden.

Vi hoppas att våra studier ger en översikt och bidrar med ny kunskap, och också att de inspirerar till vidare forskning. Utöver de uppslag som nämnts i de olika kapitlen är det särskilt tre områden som vi hoppas att framtidens forskning tar sig an: komparativa studier av olika urbana populationer, komparativa studier av urbana och rurala populationer och studier av populationer för hela 1900-talet. I vilken mån återkommer de mönster vi observerat i Göteborg i andra städer? Vilka likheter och skillnader fanns mellan städer och landsbygd när det gäller typiska levnadsbanor och rörelsemönster? Och hur påverkades levnadsbanorna av samhällsförändringarna under 1900-talets andra hälft fram till vår egen tid, såsom välfärdsstatens framväxt och den tredje industriella revolutionen? Vi vet att sådana projekt är på gång runt om i landet och ser fram emot nya, spännande resultat.